ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

न्यायवैशेषिकनये परमात्मतत्त्वविमर्शः

प्रो. बिष्णुपद-महापात्रः
आचार्यः, न्यायविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
नवदेहली

प्रबन्धसारः

भारतीयज्ञानप्रणाल्याम् ईश्वरविषये दार्शनिकानां वैमत्यं दरीदृश्यते। तत्र अवैदिकाः ईश्वरस्य पृथक्सत्तां नाङ्गीकुर्वन्ति। वैदिकेष्वपि दार्शनिकेषु ईश्वरविषये वैमत्यम् अवलोक्यते। तथाहि साक्षात् ईश्वरस्य सत्तानङ्गीकारेऽपि कर्मणि तस्य अन्तर्भाव इति पूर्वमीमांसकैः स्वीक्रियते। एवञ्च "ईश्वरासिद्धेः" इति सिद्धान्तमुररीकृत्य साङ्ख्यैः प्रकृतितः जगतः उत्पत्तिः, पुनश्च ब्रह्म एव जगतः अभिन्ननिमित्तोपादनमिति उत्तरमीमांसकैः यदुच्यते तदनङ्गीकृत्य व्यवहारिकदशायां जगतः निमित्तकारणम् ईश्वरः इति न्यायवैशेषिकैः यदङ्गीकृतं तदभ्युपगत्य अत्र जीवात्मपरमात्मभेदेन आत्मनः यद्द्वैविध्यं न्यायवैशिषिकतन्त्रे अवलोक्यते, तत्र अल्पज्ञः जीवः सर्वज्ञः ईश्वरो भवतीति यदभिमतं विद्यते तदत्र मया शोधप्रबन्धे समुपस्थापितम्। एवञ्च ईश्वरस्य अस्तित्वविषये उदयनाचार्याणां यो हि अनुमानप्रकारः विद्यते तदपि अत्र निपुणं विभाव्य ईश्वरस्यानुमेयत्वं जगत्कर्तृत्वञ्च साधितम्।

कुञ्चीशब्दाः – सर्वज्ञः, अनुमानम्, जीवात्मा, ईश्वरः, नित्यत्वम्, धर्म्मः, अपरोक्षज्ञानम्, कृतिः, सकर्तृकत्वम्, अङ्कुरः, धृतिः, श्रुतिः, सिसृक्षा चेत्यादयः।

****

'अथ क ईश्वरः, को जीवः' इति जिज्ञासायां भारतीयदार्शनिकपरम्परायाम् ईश्वरविषये विप्रतिपत्तयः दृश्यन्ते। अवैदिकाः चार्वाकाः पृथिवी-जलवायुतेजोव्यतिरिक्तं किमपि तत्त्वं नाङ्गीकुर्वन्ति, सौगतास्तु बुद्धं शरणं, धम्मं शरणं गच्छामीति सिद्धान्तानुरोधेन बुद्धस्यैव सर्वज्ञत्वमिप्सन्ति। जैनास्तु तीर्थङ्कराणामेव श्रेष्ठत्वमित्यभ्युपगच्छन्ति। वैदिकाः सांख्यास्तु ईश्वरस्य सत्तां नाङ्गीकुर्वन्ति, ईश्वरासिद्धिरित्यनुशासनात्। योगिनस्तु "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" इति प्रतिपादयन्ति। पूर्वमीमांसकस्तु कर्मणः प्राधान्यं स्वीकृत्य ईश्वरस्य पृथक् सत्तां नेच्छन्ति। वेदान्तिनस्तु आदौ अनादिरतिर्वाच्या भूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसम्बन्धिनी माया, तस्याश्चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः। तस्या एव परिच्छिन्नान्तप्रदेशेष्वावरणविक्षेपशक्तिमत्सु अविद्याभिधानेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इति वदन्ति। रजस्तमोऽनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका माया, तदभिभूत मलिनसत्त्वाऽविद्येति मायाऽविद्याभेदं परिकल्प्य मायाप्रतिबिम्ब ईश्वरः, अविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति तत्त्वविवेककृतः। तत्र प्रमाणम्- 'जीवेशावभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति श्रुतिः।

एकैव मूलप्रकृतिर्विक्षेपशक्तिप्रधानां मायापदबाध्ये-श्वरोपाधिः। आवरणशक्तिप्रधानाऽविद्याऽज्ञानशब्दा-भिधेया जीवोपाधिरित्यापि कश्चित्। तदुक्तं पञ्चदश्याम्-

"सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते।
मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः ॥

 ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा ।"[1] इति ।

अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं जीवः, अन्तःकरणोपहितं चैतन्यं जीवसाक्षि, मायावच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरः, मायोपहितं चैतन्यमीश्वरसाक्षि इति धर्मराजाध्वरीन्द्रः ।

संक्षेपशारीरककृतस्तु मायायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः, अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो जीवः । 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः' इति श्रुतेः । अतः कार्यपदेन मायाकार्यमन्तःकरणं गृह्यते इत्याहुः । तत्र जीवेश्वरविषये न्यायवैशेषिकाः इत्थं प्रतिपादयन्ति -

"स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः ।
यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते" ॥[2]

मनीषिणः योगिनः यस्योपकसनां स्वर्गापवर्गयोः मार्गम् अनुमन्यन्ते स परमात्मा इति नाम्ना ख्यातः वर्तते, तस्य परमात्मनः अत्र वर्णनमावश्यकमित्यनुभूयते । वैशेषिकस्वीकृतेषु नवसु आत्मा अष्टमं द्रव्यमस्ति । तस्यात्मनः द्वौ प्रभेदौ जीवात्मा परमात्मा च । परं वैशेषिकदर्शने महर्षि कणादेन स्पष्टतया आत्मनः प्रभेदरूपेण स्वतन्त्ररूपेण वा न क्वापि उल्लेखोऽकारि ।

ये खलु पाश्चात्याः वैशेषिकं निरीश्वरमिति कथयन्ति तन्मतं न युक्तं यतः - न हि कस्यचन वस्तुनः उद्देशमात्रेण कथनाभावात् तस्य अस्वीकारः अनुचितः, यदि नाममात्रेण ईश्वरः नोद्दिष्टः तथापि परमात्मा निषेधोऽपि नैवकृतः अतः कणादम् अनीश्वरवादीति ख्यापनं सर्वथा अन्याय्यम् ।

परवर्तिनः विद्वांसोऽपि **आचार्य शङ्करमिश्रः, पं. जयनारायणादयस्तु** प्रथमाध्यायस्य तृतीयसूत्रस्य- **"तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यं"**[3] व्याख्यायां तदिति पदेन ईश्वरस्यैव संकेत इति स्वीकुर्वन्ति- तदिति अनुक्रान्तमपि प्रसिद्धितया ईश्वरं परामृशति । **प्रशस्तपादेनापि सृष्टिप्रकरणे- सृष्टि- संहारकतृरूपेण ईश्वरस्योल्लेखोऽत्यन्तस्वाभाविकरूपेण कृतः ईश्वरस्य संजिहीर्षावशाद्**[4]..अस्यैव टीकायां न्यायकन्दलीकारेणापि[5] "ईश्वरोऽपि बुद्धिगुणत्वादात्मैव" स्पष्टमेव परमात्मनः वर्णनं कृतम् ।

न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां तर्कसंग्रहेऽपि **"ज्ञानाधिकरणमात्मा, स च द्विविधः आत्मा परमात्मा**[6] **च ।** इति प्रयोगदर्शनात् परमात्मपदेन ईश्वरस्य जीवात्मपदेन प्रतिशरीरभेदात् अनन्तस्य व्यपदेशः ।

अतः इदमेव युक्ततरं यद् द्रव्यपदार्थान्तर्गतात्मनि द्रव्ये उभयोः समावेशोऽस्तीति ।

मन्मते तु महर्षिकणादेन अनावश्यकत्वात् सर्वथा सिद्धत्वादीश्वरस्योल्लेखः नाकारि । परमात्मविवेचने परिमाणद्योतके सूत्रे विभु महत् परिमाणेन परमात्मनः एव संकेतमदायि । तथा च **तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्, अस्मद् बुद्धिभ्यो लिङ्गमृषेः** तथा आत्मनः योगिनां प्रत्यक्षं भवति तत्रापि ईश्वरस्यैव संकेतः अतः कथमभिधातुं शक्यते यत् कणादः निरीश्वरवादीति विशदविवेचनस्य अनावश्यकत्वात् ईश्वरास्तित्वे चासन्दिग्धमानसत्वात् ईश्वर अवश्यमङ्गीकार्यः । एवञ्च विश्वनाथेन स्वीयमङ्गलाचरणे यदुक्तं – "संसारमहीरुहस्य बीजाय" इत्यत्र मिथ्याज्ञानजन्यवासनात्मकः संसारः, जन्मस्थितिलयशीलात्मकं

[1] पञ्चदशी, तत्त्वविवेकप्र., १६ - १७
[2] न्या. कु. स्त. १
[3] वै. द, १/१/३, उप, भा, १/१/३, वै. सू. वृ., पृ. २
[4] प्र.पा. भा., पृ. १२२
[5] न्या. कु., पृ.- १२२
[6] त. सं., पृ. ३९

यत् जगत्, तादृशसंसार एव महीरुहो वृक्षः तस्य निमित्तकारणमीश्वर एव।

तत्र केचन सांख्याः इत्थं प्रतिपादयन्ति – यथा बाधकप्रमाणाभावे सत्यपि साधकप्रमाणाभावात् शशशृङ्गादेरभावः तार्किकाणामभिमतः तथैव ईश्वरस्यापि साधकप्रमाणाभावादेवाभावः सेत्स्यतीति सांख्यमतं मनसि निधाय उदयनाचार्यैः न्यायकुसुमाञ्जलौ पञ्चमविप्रतिपत्तिः समुपस्थापिता- "तत्साधकप्रमाणाभावादिति" ।[7] तन्मतनिराकरणाय न्यायकुसुमाञ्जल्याम् उदयनाचार्येण ईश्वरसिद्धौ अष्टौ युक्तयः प्रादुः, येन ईश्वरस्य सिद्धिर्भवति।

"कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः।
वाक्यात् संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः" ॥[8]

अत्रेदमवधेयं यत् 'धृत्यादेः' इत्यत्र आदिपदेन नाशस्य परिग्रहः। अनेन कार्यहेतुना, आयोजनहेतुना, धृतिहेतुना, नाशहेतुना, पदहेतुना, प्रत्ययहेतुना, श्रुतिहेतुना, वाक्यहेतुना, संख्याविशेषहेतुना च ईश्वरस्य सिद्धिर्भवतीति नैयायिकानाम् उदयनाचार्याणां दृष्टिः।

तत्र केचन अवैदिकाः इत्थं जल्पन्ति – प्रमाणेन प्रमेयस्य सिद्धिर्भवति चेत् तर्हि ईश्वरः न प्रत्यक्षप्रमाणवेद्यः, यतः बाह्यप्रत्यक्षं प्रति महत्त्वे सति उद्भूतरूपस्य कारणत्वं प्रसिद्धमस्तीति ईश्वरे रूपाभावात् ईश्वरः न बाह्यप्रत्यक्षप्रमाणवेद्यः। स्वात्मभिन्नद्रव्यत्वात् ज्ञानादिभिन्नत्वाच्च, परात्मनः परेण मनसाऽग्राह्यत्वात्, स्वमनसा स्वप्रत्यक्षं प्रति परात्मव्यावृत्तविजातीयमनःसंयोगस्यैव कारणत्वाच्च ईश्वरः न मानसप्रत्यक्षवेद्यः।

ईश्वरः न अनुमानप्रमाणवेद्यः, यतः अनुमानं प्रत्यक्षपूर्वकं भवति, अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शश्च व्यापारो भवति। व्याप्तिस्तु सहचाररूपा सामानाधिकरण्यरूपा भवति। सहचारज्ञानं तु आदो सपक्षे गृहीतं भवति। गृहीतव्याप्तेः स्मरणं पक्षे हेतुदर्शनानन्तरं भवति। अतः ईश्वरस्य अप्रत्यक्षतया तस्य केनचिल्लिङ्गेन सामानाधिकरण्यदर्शनाभावेन व्याप्तिग्रहस्य असम्भवात् ईश्वरः न अनुमानप्रमाणेन सिद्धः। व्याप्तिग्रहे तु सामानाधिकरण्यात्मकसहचारज्ञानस्य हेतुत्वं विद्यते। तथाहि –

व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा।
हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तकः ॥[9]

अर्थात् व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे कारणं भवतीति सहचारज्ञानाभावात् अनुमानेन ईश्वरस्य सिद्धिः कर्तुं नैव शक्यते। उपमितौ सादृश्यज्ञानस्य करणत्वात् ईश्वरसदृशवस्त्वन्तरतत्त्वस्याभावात् ईश्वरः न उपमानप्रमाणवेद्यः। "यः सर्वज्ञः सर्ववित्, द्यावाभूमी जनयन्" इत्यादिश्रुतिवाक्यानामीश्वरोच्चरितत्वात् ईश्वरस्य सन्दिग्धत्वात् च तदुक्तश्रुतीनां प्रामाण्ये सन्देहस्य विद्यमानत्वात् ईश्वरः न श्रुतिप्रमाणवेद्य इति न्यायोक्तप्रमाणचतुष्टयस्य ईश्वरसाधकाप्रमाणत्वात् ईश्वर एव नास्तीति अवैदिकानां मतापकरणाय उदयनाचार्यैः नवविधानुमानं प्रदर्शितम्।

अर्थात् कार्यात् कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमेयं, सृष्टिकार्यस्य निमित्तकारणं परमात्मा एव। कार्यत्वहेतुकानुमानं प्रदर्शयति आचार्यः – "क्षित्यङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात्, घटवत्" इति। कार्यं तु प्रागभावप्रतियोगिरूपम्। पृथिव्यादिकार्य-

---

[7] न्या.कुसु.पृ.१९९

[8] न्या. कु. प.स्त.का. १

[9] कारिकावली १३७

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

द्रव्याणां कर्तृत्वं जीवात्मनि स्वल्पज्ञे न सम्भवतीति उपादानगोचराऽपरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृति-मज्जन्यत्वरूपं सकर्तृकत्वं साध्यं ग्राह्यम्। उक्तानुमाने क्षित्यङ्कुरादिकं पक्षः, प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं कार्यत्वं हेतुः, सकर्तृकत्वं च साध्यं भवति। यथा घटस्य उपादानं समवायिकारणं कपालद्वयं भवति, तद्विषयकाऽपरोक्षं यत् ज्ञानेच्छाकृतिमान् कुम्भकारः एव, स च घटस्य कर्ता निमित्तकारणं च भवति। तथैव क्षित्यङ्कुरादीनामुपादानकारणं परमाण्वादयः, तद्विषयकाऽपरोक्षज्ञानेच्छाकृतिमान् ईश्वर एव। उक्तं च उदयनाचार्येण- **"सकर्तृत्वं च उपादानगोचराऽपरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वम्" ।**[10] अर्थात् एतादृशापरोक्षज्ञानचिकीर्षादीनां जीवात्मन्यभावात् नेश्वराऽसिद्धिरिति।

इदमपि बोध्यं यत् – निरुक्तानुमाने क्षितित्वस्य अङ्कुरत्वस्य तद्घटत्वस्य मेघत्वादेर्वा पक्षतावच्छेदकत्वम्। क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वाद् घटवदित्यनुमाने क्षितिः जन्या पृथिवी पक्षो भवति। यदि पक्षतावच्छेदकं क्षितित्वं स्वीक्रियते तर्हि क्षितित्वसामानाधिकरण्येन घटादौ पूर्वमेव सकर्तृकत्वस्य सिद्धत्वात् दृष्टान्ते सिद्धसाधनापत्तिः। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे क्षितित्वावच्छिन्ने नित्ये परमाणौ सकर्तृकत्वस्य साध्यस्य अभावात् बाधो भवतीति उपर्युक्तानुमानं परित्यज्य अङ्कुरः सकर्तृकः कार्यत्वादित्यनुमानं स्वीक्रियते। अत्र अङ्कुरशब्देन परमाणुभ्यामुत्पन्नस्य संसारवृक्षप्रयोजकस्य द्व्यणुकस्य अङ्कुरसाम्यात् अङ्कुरशब्देन द्व्यणुकं गृह्यते। तथा च द्व्यणुकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानं फलितम्। अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्। सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेऽपि अङ्कुरे जीवीयकृतिसाध्यत्वाभावात् नांशतः सिद्धसाधनं, नित्याङ्कुरस्य अभावाच्च न बाध इति उपर्युक्तानुमानेन ईश्वरस्य सिद्धिः।

पुनः आशंका उदेति – उपर्युक्तानुमानेन सकर्तृकत्वस्य साध्यस्य सिद्धिर्भवति न तु ईश्वरस्य इति। अस्याः शंकायाः समाधानार्थमित्थं वक्तुं शक्यते – **"न च तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां सम्भवतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः"**[11] इति। एवञ्च कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावरूपानुकूल-तर्कमभ्युपेत्यापि ईश्वरस्य सिद्धिर्भवति इति।

आयोजनं सूक्ष्मपरमाणूनां संयोजनेन एषा सृष्टिः निष्पद्यत अतः कश्चन आयोजक अनुमेयः। अर्थात् आयुज्यते संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या आयोजनं कर्म। तथा चानुमानाकारः सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भक-परमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म चेतनप्रयत्नपूर्वकम् कार्यत्वात् अस्मदादिकर्मवत्।

धृतिः – धृतिः गुरुत्ववतां पतनाभावः। तथा च ब्रह्माण्डादिपतन-प्रतिबन्धकीभूत-प्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिमत्त्वात्। वियति विहङ्गमधृतकाष्ठवत्। अत्र एतादृशप्रयत्नः वैशेषिकैः विधारकप्रयत्न इत्युच्यते। तस्य च अचेतने ब्रह्माण्डेऽसम्भवात् परम्परया तद्वत्त्वं वाच्यमिति ईश्वरः सिद्ध्यति। अस्या सृष्टेः आकर्षणधारणनियमेन प्रतीयते, अस्ति खलु कश्चन सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् यः सम्पूर्ण चराचरं जगत् सुनियन्त्रितं सुव्यवस्थितं करोति, सः परमेश्वर एव नान्यः।

"एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि

---

[10] न्या.कु.पृ.१९९ स्त.५

[11] न्या.सि.मु.,पृ.२१

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

सूर्याचन्द्रमसौ तिष्ठतः" ।[12]

धृत्यादेरित्यादिपदात् नाशपरिग्रहः। तथा च ब्रह्माण्डादिप्रयत्नवद्विनाश्यम् विनाशित्वात् पाट्यमान-पटवत्।

पदात्- पद्यते अनेनेति पदम् व्यवहारः। पटादिसम्प्रदायव्यवहारः स्वतन्त्र-पुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात्, आधुनिकलिप्यादिव्यवहारवत् इति।

अभिप्रायस्तु - पदात् इत्यतः त्रयः अर्थाः गम्यन्ते। प्रथमस्तावत् वेदेषु ईश्वरादि पदात् परमात्मा ईश्वरः अनुमेयः। द्वितीय:- पदनाम शब्दः अर्थात् शब्दव्यवहारात् सर्वेषां कार्याणां निमित्तं वाग्व्यवहारः शब्दव्यवहारः स शब्दः सर्वप्रथमं परमात्मा एव प्रदत्तवान्। तृतीय:- पदनाम ज्ञानम् **पद्यते ज्ञायते अनेन इति पदम्** अर्थात् व्यवहारज्ञानं तात्पर्यमिदं जगति प्रवर्तमानाः विविधाः कला - कौशलो येन जगति व्यवहारः प्रचलति तद्यथा - गृहनिर्माणं शिक्षणादिकम् एतेषां कश्चन आदिः व्यवहारप्रवर्तकः शिक्षक : अनुमेयः " **सः पूर्वेषामपिगुरुः कालेनानवच्छेदात्**"[13] परमात्मा एव।

प्रत्ययतः- प्रत्ययतः प्रामाण्यात् प्रमात्वात् इति। प्रमा चात्र शाब्दी विवक्षिता, अत एव तज्जनकगुणवत्त्वेनेतरबाधात् ईश्वरसिद्धिः। एवञ्च तथा चानुमानाकारः – वेदजन्यज्ञानं कारणगुणजन्यं प्रमात्वात्, प्रत्यक्षादिप्रमावत्।

प्रत्ययशब्देनात्र समाश्वासविषयः प्रामाण्यमुच्यते। धर्मधर्मयोः धर्मनिश्चयः कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोः कर्त्तव्यनिश्चयः पापपुण्ययोः पुण्यनिश्चयोऽपि नास्ति मनुष्यस्य स्वाभाविकी शक्तिः अतः एतद् विषयकं प्रामाण्यं विश्वासश्च परमेश्वरमाध्यमेन भवति।

श्रुतेः- श्रुतिशब्दस्यार्थो भवति वेदः। तत्र चत्वारो वेदाः खलु सर्वाः परापराः विद्याः विद्यन्ते न तेषां रचयिता कश्चन अल्पज्ञः पुरुषः भवितुं शक्नोति अतः अपौरुषेयाः वेदा कश्चन सर्वज्ञाद् उपदिष्टाः स उपदेष्टा परमात्मा एव। अत्र परमात्मकर्तृत्वेन वेदस्य पौरुषेयत्वमामनन्ति न्यायवैशेषिकाः। तथा चानुमानाकारः – वेदः पौरुषेयः वेदत्वात्, आयुर्वेदवत्।

वाक्यात्- वाक्यार्थज्ञानमन्तरा वाक्यरचना नैव सम्भवति, तथाविधं ज्ञानम् अस्माकं न प्रामाणिकम् इति तदाश्रयत्वेन नित्य-सर्वज्ञेश्वरसिद्धिरिति। तथा चानुमानाकारः – वेदः अपौरुषेयः वाक्यत्वात्, भारतादिवत्। वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात्, अस्मदादिवाक्यवत् इति।

सङ्ख्याविशेषात्- द्व्यणुकपरिमाणं संख्याजन्यम्, परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणवत्, तुल्यपरिमाणककपालद्वयारब्दघटपरिमाणात् प्रकृष्टताद्दशकपालत्रयारब्ध-घटपरिमाणवत्। अर्थात् द्व्यणुकपरिमाणे संख्याजन्यत्वं प्रसाध्य तस्याः संख्यायाः निमित्तकारणीभूतापेक्षाबुद्धेः तत्समवायि-कारण-परमाणुद्वयाऽद्रष्टरि साधारणे जीवे सादौ योगिनि च बाधात् नित्य-सर्वज्ञेश्वरस्य सिद्धिः।

द्व्यणुकत्र्यणुकाद्यन्तर्गतपरिमाणरूपसंख्यापेक्षाबुद्धिजन्या सापेक्षाबुद्धिः सर्व प्रथमं परमेश्वरजन्यः एव अतः अस्मात् संख्या विशेषात् परमात्मा अनुमेयः एवम् अन्येऽपि हेतवः ईश्वरसिद्धौ ये सन्ति येन परमेश्वरसिद्धिर्भवति। एवं प्रमुखतया अष्टाभिर्युक्तिभि: जगत्-कर्तृत्वरूपेण वेदोपवेदादिकर्तृत्वरूपेण परमेश्वरस्य सिद्धिः सर्वथा वेदानूकूला विद्वांसः दार्शनिकाश्च ईश्वरसिद्धये इमाः युक्तीः आश्रयन्ति।

---

[12] बृ. उ., ३.८.९

[13] यो. द., १/२६

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

परमात्मा जगतः निमित्तकारणं भवतीति न्यायवैशेषिकाणामाशयः। तथाहि -

"ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्"[14] **।**

अस्य व्याख्यायां वात्स्यायनः- पुरुषोऽयं समीहमानः नावश्यं समीहाफलं प्राप्नोति तेनानुमीयते पराधीनं पुरुषस्य कर्मफलपराधीनमिति यदधीनं स ईश्वरः। तस्मादीश्वरः कारणमिति। किञ्च सृष्टेः मूलोपादानानि प्रकृतिपरमाणवः येषां संघातेन सृष्टिरुत्पत्तिः परं तेषां संघातं न स्वयमेव भवितुं क्षमः परमाणूनामचेतनत्वात् अतो अवश्यं कोऽपि तस्य संयोजक : यः संयोजकः स परमेश्वरः[15]।

एवञ्च स्रष्टा संहर्ता च ईश्वरो भवतीति न्यायवैशेषिकाचार्याणामाशयः। तथाहि - वैशेषिकदर्शने सर्वप्रथमं प्रशस्तपादाचार्येण निःश्रेयसाधनप्रतिपादनतृतीयसूत्रस्य व्याख्यानावसरे पदार्थधर्मसंग्रहे प्रतिपादितं यत् -

"तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेव" ।[16]

अर्थात् न केवलं द्रव्यादिपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्मुक्तिर्भवति अपि तु तस्य निःश्रेयसः प्राप्तिः ईश्वरस्य विशेषप्रकारिका या चोदना इच्छा तथा कार्य कर्तुं प्रवृत्ताय धर्माद् भवति। अत्र ईश्वरशब्दस्योल्लेखः अतीव सहजरूपेण अतः तथा च सृष्टिसंहारप्रक्रियायाम्[17] ईश्वरस्य नाम निर्देशः कृतः परं न पृथक् रूपेण किञ्चिद् स्वरूपं लक्षणं विवेचितम्। अतः एवं मन्यते ईश्वरं प्रति आचार्यः न केवलं दार्शनिकदृष्ट्या आस्थां स्थापयति अपितु वैज्ञानिक-धार्मिकाध्यात्मिकदृष्ट्या एव आस्थां धारयति। अतः तस्य दार्शनिकीदृष्टिः ईश्वरः स्रष्टा संहर्ता च ईश्वर एव, यश्च अपवर्गकाले संसारखिन्नानां निशि विश्रामार्थं विनाशयति संहरति तथा च प्राणिनां भोगभूतये रचनां करोति। ईश्वरस्य अपेक्षा बुद्धिरेव परमाणुषु द्वित्वादीन् क्रमेणोत्पादयति तथा च चतुर्णां महाभूतानामुत्पत्त्यनन्तरं तस्यैवाभिध्यानमात्रादेव हिरण्यमयः अण्डो जायते येन सृष्टिः प्रादुर्भवति। अत: प्रशस्तपादानुसारं परमात्मा एव महेश्वरः सकलभुवनपति: यस्य सिसृक्षासंजिहीर्षे एव जगत: सृष्टिसंहारहेतुः, तथा च प्राणिनामदृष्टवशात् सृष्टिं सृजति संहरति च।

स च ईश्वरः जगतः अधिष्ठाता भवति। तथा चोच्यते श्रीधराचार्येण - ईश्वरः सृष्टेः रचयिता, जीवाद् भिन्नः स्वाभाविकज्ञानेन युक्तः कर्तृत्वस्वभावः जगदधिष्ठाता। जीवाद् व्यतिरिक्तः सर्वार्थदर्शिसहजज्ञानमयः कर्तृत्वस्वभावः जगदधिष्ठाता सृष्टिकर्ता शक्तिरेव ईश्वरः-

"चेतनमधिष्ठातारमन्तरेण अचेतनानां प्रवृत्त्यभावात्। स च ईश्वरः एक एव।"[18]

पुनश्च स ईश्वरः नित्यज्ञानाधारो भवतीति ईश्वरलक्षणम्[19] इति प्रतिपादितं मानमनोहरकारैः। तर्कसंग्रहकारः अन्नभट्टोऽपि नित्यज्ञानाधिकरणत्व-मीश्वरत्वम्[20] इति ईश्वरः नित्यज्ञानस्याधारो भवति। कर्तृमात्रसिद्धावपि ईश्वरे कथं नित्यसर्वज्ञत्व-सिद्धिरितिचेत् न पक्षधर्मताबलेन तत्सिद्धेः द्व्यणुकादारभ्य भूगोलपर्यन्तं क्षित्युपादानभिज्ञः सर्वज्ञ एव स्यात्[21] इति शङ्करमिश्रः कणादरहस्ये ईश्वरं जगतः कर्ता नित्यः सर्वज्ञश्च इति प्रतिपादितवान्। जयन्तभट्टोऽपि निगदति -

---

[14] न्या. सू., ४/१/१९

[15] न्या. भा., पृ. - ४७८

[16] प्र.पा. भा., पृ- १८

[17] प्र.पा. भा., पृ. १२१

[18] न्या.क.,पृ० १४१

[19] मा. मनो., पृ. २-९

[20] त. सं., पृ. १२

[21] क. र., पृ. ४०

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

" स देवः परमो ज्ञाता नित्यानन्दः कृपान्वितः।
क्लेशकर्मविपाकादिपरामर्शविवर्जितः" ॥[22]

अर्थात् सः दिव्यगुणयुक्तः परमेश्वरः सर्वज्ञत्वात् वेदानां ज्ञाता त्रैलोक्यनिर्माता, नित्यानन्दस्वरूपः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः ईश्वरः।

भासर्वज्ञस्तु अनुवदति - ईश्वरः जगत्स्रष्टा सर्वज्ञाता अष्टविधैश्वर्ययुक्तः वर्तते। तथाहि –

"तत्रैश्वर्यादिविशिष्टः संसारधर्मैरीषदप्यसंसृष्टः परो भगवान् महेश्वरः सर्वज्ञः सकलजगद्विधाता।"[23] स च ईश्वरः एक एव **"एको रुद्रो न द्वितीयाय"**[24] एवञ्च शब्दप्रमाणेनापि ईश्वरस्य सिद्धिर्भवति। तथा हि – **"द्यावाभूमी जनयन् देव एकः"**[25], **"विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता"**[26] इति श्रुतिः।

न्यायवैशेषिकसम्प्रदायविद्वांसः परमात्मनः अस्तित्वविषये स्वरूपविषये ऐकमत्यमाभजन्तोऽपि गुणानां विषये वैमत्यं प्रदर्शयन्ति। तेषु पञ्च तु सामान्यगुणाः सर्वेषु मूर्तामूर्तेषु द्रव्येषु सद्भावात् संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः परमात्मन्यपि स्वीकृताः। त्रयश्च ज्ञानेच्छा-प्रयत्नाः विशेषगुणा अपि नित्यज्ञानस्य समवायिकारणत्वात् अतीतानागत-वर्त्तमानस्य प्रत्यक्षत्वात् ज्ञानं साक्षात्कारवान् सामान्यानां जीवात्मनां ज्ञानेन सर्वथा भिन्नं भिन्नं यस्य प्रमाणार्थं प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणानां नास्त्यावश्यकता तज्ज्ञानम् अनिन्द्रियाश्रितम् वर्त्तते। तथा च अष्टौ गुणाः ईश्वरे वर्तन्ते संख्यादयः पञ्च सामान्यगुणाः ज्ञानमिच्छाप्रयत्नाश्चेति त्रयः विशेषगुणाः इति।

तत्रेदमवधातव्यं यत् परमात्मा जीवात्मनः भिन्नो भवति, यतः परमात्मा नित्यस्य ज्ञानस्य अधिकरणस्वरूपः जीवात्मा अनित्यस्य ज्ञानस्यधिकरणस्वरूपश्च भवति। परमात्मनि पञ्च सामान्यगुणाः भवन्तीति सम्मिल्य अष्टौ गुणाः वर्तन्ते। जीवात्मनि पञ्च सामान्यगुणाः नव च विशेषगुणाः एवं सम्मिल्य चतुर्दश गुणाः। जीवात्मनि अधर्मः अज्ञानम्, अनैश्वर्य चोपलभ्यते परमात्मा तु अष्टविधैश्वर्ययुक्तः नित्यज्ञानवान् च भवति। जीवात्मनि सुखदुःखे उपलभ्येते न तु परमात्मनि स तु सच्चिदानन्दस्वरूपः, क्लेशादिविमुक्तः, आनन्द-घनस्वरूपश्च भवति। जीवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नः व्यवस्थावशाद् नाना, परमात्मा तु एक एव। जीवात्मा परमात्मा च विभु परिमाणवान् भवति। जीवात्मा शरीरधारी परमात्मा तु न कदाचिदपि शरीरं धारयति। जीवात्मा अल्पज्ञो भवति परमात्मा सर्वज्ञो भवतीति न्यायवैशेषिकाणां सिद्धान्त इत्यलमतिविस्तरेण।

संकेताक्षरसूची

❖ त.सं	तर्कसंग्रहः
❖ प.द.	पञ्चदशी
❖ न्या.क.	न्याकन्दली
❖ न्या. कु.	न्यायकुसुमाञ्जलिः
❖ न्या.स.	न्यायसूत्रम्
❖ न्या.म.	न्यायमञ्जरी
❖ न्या.भा.	न्यायभाष्यम्
❖ न्या.वा.ता.टी.	न्यायवर्तिकतात्पर्यटीका
❖ प्र.पा.भा.	प्रशस्तपादभाष्यम्
❖ मा.मन.	मानमनोहरः
❖ वै.द.	वैशेषिकदर्शनम्

22 न्या. म., पृ.१७५, भाग - १

23 न्या. सा., पृ. - ४४७

24 श्वेता. ३.२

25 श्वेता. ३.३

26 मु.उ. १.१.१

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

- वै.सू.वृ. वैशेषिकसूत्रवृत्तिः
- वृ.उ. वृहदारण्यकोपनिषद्
- यो.द. योगदर्शनम्

सहायकग्रन्थसूची

१. ***उपनिषत् /*** गीताप्रेस, गोरखपुर।
२. उदयनाचार्यः। ***न्यायकुसुमाञ्जलिः***। गोस्वामी, महाप्रभुलालः (सम्पा.)। मिथिला विद्यापीठ ग्रन्थमाला, सं-२८, १९७२।
३. उदयनाचार्यः। ***कारिकावली***। द्विवेदी, विन्ध्येश्वरीप्रसाद (सम्पा.)। चौखम्बा संस्कृत सीरीज। वाराणसी, १८९७।
४. विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः। ***न्यायसिद्धान्तमुक्तावली***। आचार्यः, कृष्णवल्लभः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृतसंस्थानम्। षष्ठसंस्करणम् , २००३।
५. भट्टाचार्यः, विश्वनाथन्यायपञ्चाननः। ***न्यायसिद्धान्तमुक्तावली***। शुक्लः, हरिरामः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्भा प्रकाशन्। २०१८।
६. तर्कालङ्कारः, जगदीशः। ***तर्कामृतम्***। मिश्रः, रामचन्द्रः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, १९७३।
७. धर्मराजाध्वरीन्द्रः। ***वेदान्तपरिभाषा***। वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवनम्, । १९९९
८. प्रशास्तपादः। ***प्रशस्तपादभाष्यम्***। . दण्डिस्वामिदामोदराश्रमः (सम्पा.)। कोलकाता: आद्यापीठः बालकाश्रमः। द्वितीयसंस्करणम्।
९. वात्स्यायनमुनिः। ***न्यायभाष्यम्***। शास्त्री, द्वारिकादासः (सम्पा.)। वाराणसी : बौद्धभारतीग्रन्थमाला। १९९८।
१०. वादिवागीश्वरः। ***मानमनोहरः***। योगीन्द्रानन्दः (सम्पा.)। चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, १९७३
११. विद्यारण्यस्वामी। ***पञ्चदशी***। *चौखम्बाप्रकाशनम्, २०१७*
१२. भट्टः, जयन्तः। ***न्यायमञ्जरी***। शास्त्री, गौरीनाथः (सम्पा.)। वाराणसी : सं सं वि वि। १९८३।
१३. भट्टः, जयन्तः। ***न्यायमञ्जरी***। तैलंगः, गंगाधरशास्त्री (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृतसीरीज, १९८५।
१४. भासर्वज्ञः । ***न्यायभुषणम्*** । वाराणसी: षड्दर्शन प्रकाशन प्रतिष्ठानम्, १९६८ ।
१५. महर्षिकणादः। ***वैशेषिकसूत्रम्***। मिश्रः, नारायणः (सम्पा.)। वाराणसी : बौद्धभारती, १९६८।
१६. महर्षिगौतमः। ***न्यायदर्शनम्***। सम्पा. ठक्कुरः, अनन्तलालः (सम्पा.)। दरभंगा : मिथिलाशोधसंस्थानम्, १९६७।
१७. मिश्रः, शङ्करः । ***वैशेषिकसूत्रोपस्कारः*** । आलिः, सेखसाविरः (सम्पा.)। कोलकाता : संस्कृतवुकडिपो, २०१०।
१८. मिश्रः, शिवादित्यः। ***सप्तपदार्थी***। तर्कतीर्थः, अमरेन्द्रमोहनः (सम्पा.)। कोलकाता : मेट्रोपलिटन् प्रिन्टिं एण्ड पाब्लिशार्स हाउस। १९३४।
१९. मिश्रः, वाचस्पतिः। ***न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका***। .द्रविडः, राजेश्वरशास्त्री (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्। द्वितीयसंस्करणम् , १९८९।